

Beytülmakdis'in Arkeolojisi ve Mimarisi: Sorunlar ve Yaklaşımlar¹

The Archaeology and Architecture of Beyt Al-Maqdis: Issues and Approaches

Haitham Fathi Al-Ratrout

Mütercim: Ahmet Giray Deşer & Ahmet Gökhan Mete

Öz

Arkeoloji ve mimari yapıların varlığı geçmişe açılan kapılar gibidir. Bu sayede tarihsel gelişim aşamaları ve etnik köken gibi unsurlar sosyolojik ve kronolojik olarak belirlenebilir. Bu, Beytülmakdis dışındaki her yerde doğru olarak kabul edilebilir. Ancak bu kentin arkeolojisi ve mimarisi, çoğu bilim insanı tarafından yanlış tanımlanmış ve yorumlanmıştır. Objektiflik, yalnızca çelişkili antik edebi kaynakların bir sonucu olarak değil, aynı zamanda kentin mevcut dini ve siyasi koşulları nedeniyle her zaman sınırlı kalmıştır. Bunun sonucu olarak bu makalenin konusu ortaya çıkmıştır. Bu makalede irdelenen konu oldukça geniş kapsamlıdır; şehir içinde var olan ve birbiriyle çelişen akademik ve akademik olmayan bilgi derlemelerinin incelenmesi hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Beytülmakdis, Arkeoloji, Mimari, Mescid-i Aksa, Yahudi Tapınağı.*

Abstract

It is always said that Archaeology and Architecture represent the existence and the identity of ancient people. Accordingly, history, sociology, chronology, dates, ethnics, etc. can be identified and understood. This is absolutely true anywhere in the world except in IslamicJerusalem. Archaeology and architecture of this city are misidentified and misinterpreted by most scholars. Objectivity is always restricted, not only as a result of the perplexing and contradictory ancient literary sources but also because of the current religious and political circumstances of the city. Consequently, the topic of this article is suggested, and the problem stated. In fact, what this article is attempting to address is very complicated; it deals with overlapping contradictory academic and non-academic layers of information existing in the city.

Keywords: *IslamicJerusalem, Archeology, Architecture, al-Aqsa Mosque, Jewish Temple.*

Giriş

Arkeolojik keşifler ve edebi kaynaklara göre Beytülmakdis'te insan yerleşimi ve insanlığın gelişiminin en temel unsurlarından olan su kaynaklarının yetersizliği her zaman için bir sorun olmuş olsa da Beytülmakdis eşsiz bir yerdir (Kenyon, 1974: 38). Tevhid inancı ve dine verilen önem, bu bölgede kentsel gelişimi teşvik eden ana bileşenler olmuştur.

¹ Bu makale ilk kez Beytülmakdis Çalışmaları Dergisi'nin 12. cildinde ingizce olarak yayınlanmıştır. Al-Ratrout, H. (2012). Archaeology and Architecture of IslamicJerusalem Problems and Approaches. *Journal of IslamicJerusalem Studies*, 12, 79-101.

Nitekim üç tek tanrılı dinin inananları, kentin tarihi isimlerinin özellikle hürmet ve saygı anlamına geldiği konusunda hemfikir olsalar da kentin kimliğini yorumlarken konu özellikle önceki zamanlardan süregelen siyasi geçmişe, dini hoşgörüsüzlüğe ve hırsla geldiğinde birbirleriyle ayrı düşerler. Günümüzde Beytülmakdis kozmopolit ve barış içinde yaşanan bir kent olmaktan ziyade içinde yaşayanlara acı veren bir çatışma merkezi haline gelmiştir (Armstrong, 1997: 19).

Beytülmakdis'i Keşfetmek

İlk zamanlardan beri başta Beytülmakdis'in ve özellikle de Mescid-i Aksa'nın tarihi geçmişini ve dini kimliğini keşfetme arayışında olan pek çok Yahudi, Hristiyan ve hatta Müslüman bir rekabet içindedir. Beytülmakdis keşif misyonlarıyla da Mescid-i Aksa'nın keşfedilen pek çok noktasını kendi inançlarıyla ilişkilendirerek kentin tarihi kimliğini ortaya çıkarmak için başka girişimlerde bulunuldu (Moscrop, 2000: 64). Bu konudaki yorumları her zaman güvenilir bilimsel kanıtlara dayanmadığı gibi objektif bir bakış açısı da sunmaz (Al-Ratrout, 2004: 50). Barclay, Wilson, Melchior de Vogue, Warren, Conder ve Clermont-Ganneau gibi 19. yüzyılda Beytülmakdis'te yaşamış büyük bilginlerin çoğunun siyasi ve dini geçmişleri incelenerek bu sonuca kolayca ulaşılabilir (şekil 1). Bu durum aynı zamanda Benjamin Mazar, Meir Ben-Dov, Dan Bahat, Eilat Mazar, Michael Avi-Yonah, Miriam Rozen-Ayalon, Yoram Tsafrir ve Oleg Grabar gibi önemli çağdaş Beytülmakdis arkeoloji araştırmacıları için de geçerlidir. Bu tür bir yaklaşım, Beytülmakdisin arkeolojisi ve mimarisi, dolayısıyla da bu makalenin önemi hakkında daha fazla soru yöneltiyor. Bu çalışmanın amacı, diğer teknolojik ve bilimsel araştırmalar da dahil olmak üzere bazı arkeolojik kazıların sonuçlarını ele alarak Beytülmakdisin arkeolojisi ve mimarisini bilimsel ve akademik açıdan öne çıkarmaktır. Makalede bu amaç doğrultusunda, bu konudaki dini yorumlar da dikkate alınarak, tarih, arkeoloji ve mimarlık başta olmak üzere disiplinlerarası ve çok disiplinli bir yaklaşım benimsenmiştir.

19. yüzyılın başlarında birçok bölgesel, ulusal ve uluslararası otorite tarafından Beytülmakdis'in arkeolojisi ve mimarisini incelemek için oldukça çaba sarf edildi. Bu çalışmalar, genellikle, gizli amaçlar ile desteklendi. Filistin Keşif Fonu (PEF) için de durum buydu. Bu fonun keşif misyonları o zamanlarda başlatıldı ve Yüzbaşı Warren, Yüzbaşı Conder ve Yüzbaşı Wilson gibi subaylar tarafından yönetildi. Nitekim Beytülmakdis ile ilgili ortaya çıkarılan bilgi ve haritalar, Beytülmakdis öğrencileri için oldukça faydalı olmuştur. Bununla birlikte, bu çalışmaların yorumlanması ve tanımlanması, özellikle tarihsel geçmişi ve hedefleri göz önüne alındığında, büyük bir itina ile yürütülmelidir.

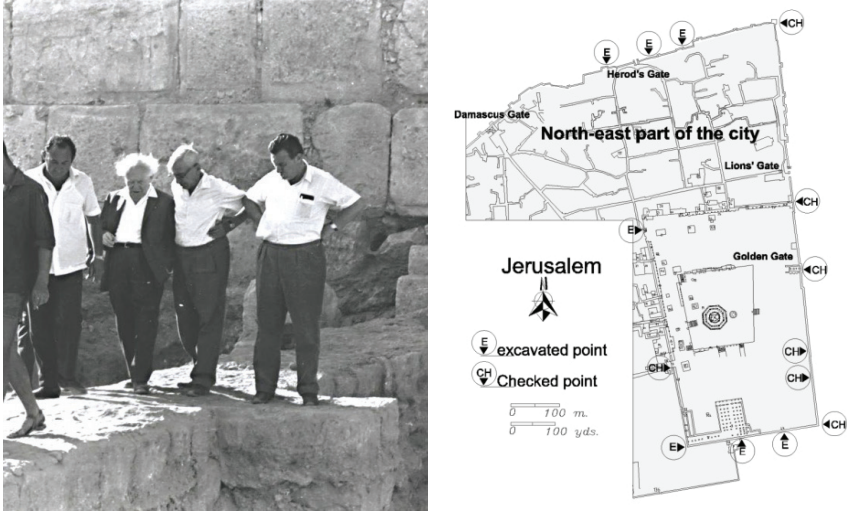

Şekil 1. Beytülmakdis: 1867’de Filistin Keşif Fonu öncülüğünde Kutsal Toprakları keşfeden araştırmacılar. Soldan sağa: Warren, Danby, Phillips. Önden: Eaton. Arkadaki kişi bilinmiyor (Moscrop, 2000: 76).

Şu ana kadar Beytülmakdis’te gerçekleştirilen iki tür arkeolojik kazı vardır:

1- 19. yüzyılın ortaları ve 20. Yüzyıldan beri bir dizi bilim insanı tarafından yürütülen bilimsel olmayan kazılar. Moscrops’a göre, bu çalışmalar çoğunlukla sömürgeci hedefler taşıyordu (Moscrops, 2000: 64). Yapılan çalışmaların yaklaşımları ve yapılan yorumlar, arkeolojik keşifleri Kutsal Kitap ile ilişkilendirmeye dayanıyordu.

2- Stratigrafiye dayalı yürütülen bilimsel kazılar. Bu kazılar 1961’de Kathleen Kenyon tarafından başlatıldı. Stratigrafiye dayalı olarak yürütülen kazılara bilimsel bir yaklaşım uygulama konusunda öncü olarak kabul edilir. Kazılar Mescid-i Aksa’nın güneyindeki *Silwan* göleti çevresinde yürütüldü (Kenyon 1974, 56). İsrail’in 1967’de Beytülmakdis’in kontrol altına almasından bir yıl sonra, Mescid-i Aksa’ya odaklanan kazılara kentte devam edildi. Beytülmakdis’te yeni-sömürgeci bir gerçeklik kendini gösteriyordu. Bunun sonucundaysa kentteki arkeolojik kazıların yalnızca Benjamin Mazar, Meir Ben-Dov, Dan Bahat ve Eilat Mazar gibi İsraili araştırmacılar tarafından yürütülmesine izin verildi. Hepsinin kendi amaçları vardı ya İsrail askeri güçlerine ya da Yahudi devletinin siyasi düzenine bağlılardı (Şekil 2). Bu kazıların amacı, Yahudi Tapınağı’nın varlığını doğrulayan arkeolojik kanıtları ortaya çıkarmaktı.

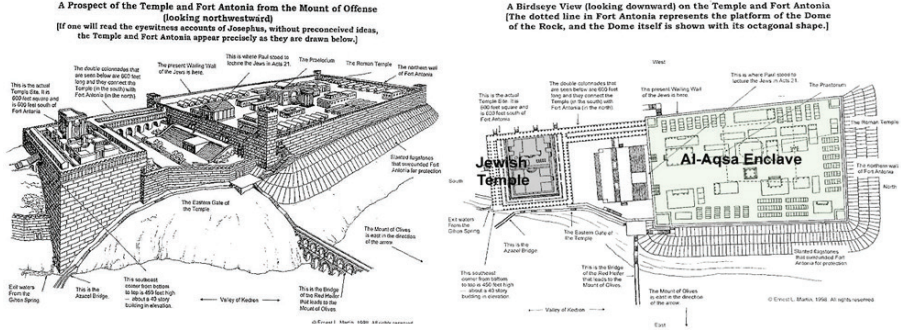

Şekil 2. Beytülmakdis: Sağdaki harita, 19. yüzyılın başlarından günümüze kadar kentin doğu kesiminde bir dizi bilim insanı tarafından yürütülen kazıları gösteriyor. Soldaki fotoğraf, Mescid-i Aksa'nın bitişiğindeki kazılarda Benjamin Mazar, David Ben-Gurion (sağında) ve Teddy Kollek'i (solunda) gösteriyor (Al-Ratrout, 2004: 113).

Kentte yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen sonuçlar kentin tarihi geçmişiyile ilgili soruları yanıtlaması beklenirken, 7. yüzyılda Beytülmakdis'in ilk Müslüman fethinden önceki kimliği, Kutsal Kitap bilginleri ve Müslümanlar arasındaki en hassas ve tartışmalı konu haline geldi.

Kutsal Kitap Tefsiri

Kutsal Kitap bilginleri Mescid-i Aksa'nın Beytülmakdis'te inşa edilmesi fikrine hiç katılmamaktadırlar. Onun günümüzdeki temellerini, M.S. 1. yüzyılda Büyük Hirodes tarafından inşa edilen Yahudi Tapınağı kompleksinin parçası olarak görmektedirler. Kutsal Kitap'teki tarihi kaynaklara göre, bu Tapınak M.S. 70 yılında Romalı komutan Titus tarafından yıkıldı. Bu yüzyılın başlarında, bir başka Kutsal Kitap bilgini olan Ernest Martin, Mescid-i Aksa'nın Yahudi Tapınağı'nı temsil ettiğini söyleyen geleneksel Kutsal Kitap argümanına karşı çıktı. M.S. 1. yüzyıl, Flavius Josephus, Bordeaux (M.S. 333), Usebius (M.S 420), Eucherius (M.S 427-440) ve Theodorus (M.S 530) gibi eski erken dönem Yahudi ve Hristiyan tarihi ve dini kaynaklarını inceledi. Martin, ““Beytülmakdis'in Unuttuğu Tapınaklar”” adlı çalışmasında Mescid-i Aksa'nın günümüzdeki duvarlarından geriye kalan temellerin “Yahudi Tapınağı”” (Şekil 3) planını yansıtmadığını, aksine, Büyük Hirodes döneminde inşa edilen Antonia kalesinin kalıntıları olduğunu savundu (Martin, 2000: 407).

Şekil 3. Beytülmakdis. Kutsal Kitap bilgini Ernest Martin'in araştırmalarına göre Mescid-i Aksa'nın dışında olduğu görülen Yahudi Tapınağı'nın bulunduğu yer. Sağdaki kat planı Yahudi Tapınağı'na aitken, soldaki resim tapınağın yeniden inşa edilmiş bir modelini gösteriyor (Martin, 2000, 407).

Tel-Aviv'in tanınmış İsraili mimarlarından biri olan Tuvia Sagiv, Kutsal Kitap'teki tüm argümanlara karşı çıkmaktadır. İnşa edilmiş tüm Roma tapınakları arasında hem mimari hem de arkeolojik açıdan karşılaştırmalar yapmıştır. “Moriah Dağı Tapınakları” adlı çalışmasında vardığı sonuç, Mescid-i Aksa'nın temelini antik arkeolojik kalıntılarının Büyük Hirodes'e değil, Roma İmparatoru Hadrian dönemine uzanması gerektiğini öne sürmektedir (Sagiv nd. 1-36).

Müslümanların Tefsiri

Müslüman bilginlerin görüşü, geleneksel Kutsal Kitap görüşü ile çelişmektedir. Bu bilginler Beytülmakdis'in kimliği, inşası ve tarihsel gelişiminin yeryüzündeki ilk mescidin kurucusu Hz. Âdem'e atfedilmesi gerektiğini iddia etmektedir. Argümanları esas olarak Kur'an ayetine dayanmaktadır:

سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا خَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ (الأسراء: ١).

Bir gece, kendisine bazı âyetlerimizi gösterelim diye kulunu Mescid-i Harâm'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah eksikliklerden münezzehdir. O, gerçekten her şeyi işitmekte ve görmektedir.

Ebu Zer el-Ghafari tarafından aktarılan hadiste şöyle denmektedir:

عن أبي ذر الغفاري رضي الله عنه أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال "يَا رَسُولَ اللَّهِ أَيُّ مَسْجِدٍ وَضِعَ فِي الْأَرْضِ أَوَّلَ قَالَ الْمَسْجِدُ الْحَرَامُ قَالَ ثُمَّ أَيُّ قَالَ الْمَسْجِدُ الْأَقْصَى ثَلُثَ كَمْ كَانَ بَيْنَهُمَا قَالَ أَرْبَعُونَ سَنَةً ثُمَّ أَيُّمَا أَدْرَكَتْكَ الصَّلَاةُ بَعْدَ فَصَلَةٍ فَإِنَّ الْأَفْضَلَ فِيهِ".

Ebu Zer el-Ghafari- Allah ondan razı olsun dedi ki: "Yâ Resûlallah, yeryüzünde ilk hangi mescid kuruldu?" "Mescid-i Haram'dır [Mekke'de]" buyurdu. "Daha sonra hangisi kuruldu?" dedim. "Mescid-i Aksa'dır [Beytülmakdis'te]" buyurdu. "Kuruluşlarının arasında ne kadar zaman var?" dedim. Dedi ki: "Kırk yıl. Namaz

vakti geldiğinde nerede olursanız olun namaz kılınız, çünkü fazilet oradadır” (Al-Bukharî 2000 v.2, 661-676; Muslim 2000 v.1, 209-210).

Kuran-ı Kerim, yeryüzündeki ilk mescidin tarihini ve kuruluşunu insanlara açıkça bildirmiş ve şöyle buyurmuştur:

إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ (آل عمران: ٦٩).

Gerçek şu ki, insanlar için yapılmış olan ilk ev, âlemlere bir hidayet ve bir bereket kaynağı olan Mekke'deki evdir.

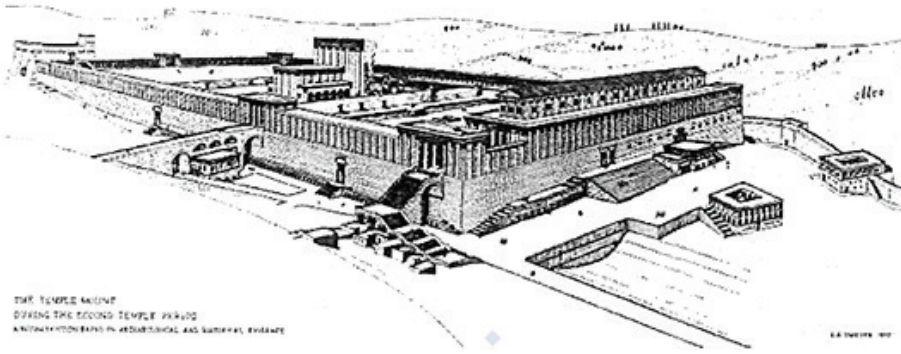
Yukarıda sözü edilen Kur'an ayetlerine dayanarak, Arap Yarımadası'nda yer alan Mekke'de ilk olarak Mescid-i Haram'ın (al-Damashqî, 1994: 509), daha sonra Mescid-i Aksa'nın temelleri atılmıştır. Diğer bir deyişle Mescid-i Aksa'nın kuruluşu, tarihsel olarak Mekke'deki Mescid-i Haram'ın kurulmasıyla bağlantılıdır. Bu görüş ve yorumlara arkeolojik açıdan bakıldığında, Mescid-i Aksa'nın Roma döneminde bir yerleşim yeri olduğu anlaşılmaktadır (Kenyon, 1974: 205-236). Arkeolojik bulgular Mescid-i Aksa'nın gerçek kimliğine dair fiziksel bir kanıt sunmasa da yalnızca Roma Herodian Dönemi'ne atfedilmelidir. Mescid-i Aksa bölgesini ilk tahsis ve tasvir edenler Romalılar olduğunu veya Roma döneminden önce bu sınırların niteliği ne olursa olsun, onların Mescid-i Aksa'nın önceki sınırları üzerine inşada bulunmadıklarını kanıtlama konusunda da başarısız olmuştur. Gerçekten de arkeolojik bulgular Mescid-i Aksa'nın kentsel planlamasının bir Yahudi Tapınağı'nı, bir pagan Roma Tapınağı'nı veya bir Müslüman mescidini yansıtmadığını ortaya koymuştur (Al-Ratrout, 2005: 3).

Arkeolojik ve Mimari Zorluklar

Beytülmağdis arkeolojisi ve mimarisinin, özellikle Mescid-i Aksa'daki çelişkili tanımlamaları, arkeologlar ve kazı denetçileri için çok önemli bir zorluk meydana getirdi. Bu araştırmacılar genel itibarıyla edebi Kutsal Kitap anlayışını takip etmekte ve Mescid-i Aksa'nın planlamasının sadece Yahudi Tapınağı'nı yansıttığına inanmaktadırlar (Şekil 4). Kutsal Kitap ile bu yakınlığın nedeni de siyasi ve dini geçmişlerinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, geleneksel Kutsal Kitap bilginlerinin inançlarına uymayan herhangi bir sonucu kabul edemedikleri görülmektedir. Bunun Siyonist düşünceye ve Yahudi devletini istikrarsızlaştırmaya yönelik bir tehdit olacağına inanmaktadırlar. Bu nedenle de İsrail destekli kazılar bilimsel sonuçlar sağlamak yerine başka kazıları beraberinde getirmektedir. Bar-Ilan Üniversitesi'nden İsraili bir arkeolog olan Aren Maeir bu konuda şunları söylüyor:

“Bilginler, Yahudi Tapınağı hakkında yüz bilgine soru sorsalar, yüz bir tane cevap alırlar.”

(http://www.virtual.co.il/news/j_report/98n0v23/books.htm, 2)

Şekil 4. Beytülmakdis. Mescid-i Aksa bölgesindeki Yahudi Tapınağı'nın daha bilinen mimari modellerinden oluşturulmuş bir rekonstrüksiyon (Geva, 1994: 145).

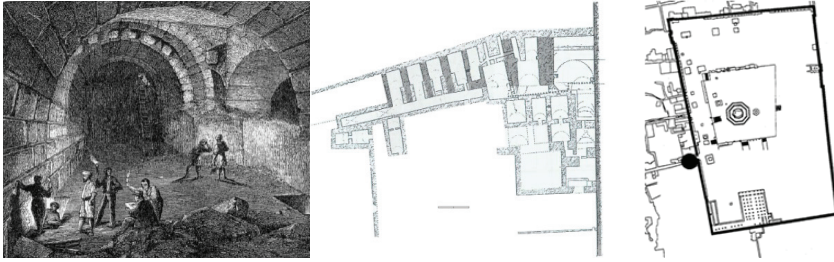
Beytülmakdis'teki İsrail Destekli Kazıların Yorumlanması

İsrail 1967'de Beytülmakdis'i kontrol altına aldığından bu yana, tarihi Yahudi Tapınağı'nı keşfetmek İsrail için önemli bir hedef haline gelmiştir. İsraililer, Beytülmakdis'teki kazılarını Mescid-i Aksa çevresinde yoğunlaştırdı. İsrail detekli ilk kazı, 1968 yılında Mescid-i Aksa'nın güneyinde bulunan Emevi saraylarından birinin tamamen ortaya çıkarılmasıyla İsraili arkeolog Benjamin Mazar'ın gözetiminde başlatıldı. Bu yapının ise Bizans döneminden önceye uzandığını belirtmekte fayda vardır (Kenyon, 1974: 276). Beytülmakdis tarihine odaklanmak, İsrail'in kenti kontrol etme planının bir sonraki aşamasını oluşturuyor. Bu nedenle de arkeolojik kazı sonuçlarının İsrail Devleti'nin planları ve hedefleri ile aynı doğrultuda olması gerekiyor. Beytülmakdis'te çalışmalar yapan ünlü İngiliz arkeolog Kathleen Kenyon konuyla ilgili şunları söylemiştir: Batı sırtının doğu yamacındaki Yahudi Mahallesi alanında İsraili kazı ekipleri tarafından dikkat çeken yeni bir keşif olasılığı dile getirildi (Kenyon, 1974: 148).

Beytülmakdis kazılarına nezaret eden N. Avigad gibi İsraili arkeologlar, kentin sınırlarının M.Ö. 8. yüzyılda bu noktaya kadar genişletildiğini belirtiyor. Öte yandan Kenyon, "*Burada M.S. 1. yüzyıla kadar hiçbir yerleşim olmadığına dair kesin kanıtlar vardı*" demiştir (Kenyon, 1974: 148). Gerçekten de Beytülmakdis arkeolojisi, İsrail makamlarının siyasi kontrolünde olduğu sürece sorgulanmalıdır.

İsrail'in Beytülmakdis'te yaptığı kazıların hatalı sonuçları ve geleneksel tefsirlerden çıkarılan çok sayıda hatalı tanımlamaların kabul edilmesi bilim insanları arasındaki tartışmalara neden olmuştur (Conder, 1909: 3). Bu duruma özellikle kentin Müslümanlarca fethinden önceki dönemde sık rastlanır. Bu iki neden, günümüz Hristiyan ve İsraili bilim insanlarının bölgedeki Müslümanların kentsel ve mimari eserlerini ayırt edememelerine neden olmuştur. Bunun sonucunda, bu eserleri Yahudi Tapınağı'nın bir parçası olarak tanımlamışlardır. Emevi Sokağı seviyesinin üzerinde, Yahudi Tapınağı'na ait olan, Beytülmakdis'in Burak Duvarı bitişiğindeki köprüünün ortaya çıkarılması buna örnek verilebilir. Bu yapı "Wilson Kemer" olarak bilinir (Keşfinden dolayı Charles

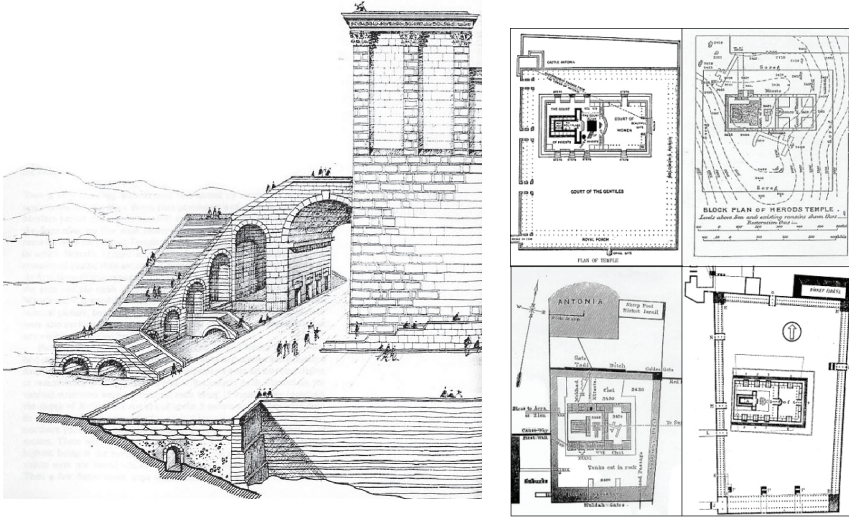
William Wilson'ın ismi verilmiştir). Köprü, şehrin batı kesimini Mescid-i Aksa yerleşim bölgesinde bulunan *Bab al-Silsilah* (Zincirli Kapı)'a bağlamaktadır (Şekil 5). Warren, bu köprünün tarihinin M.S. 5. veya 6. yüzyıldan önceki bir döneme uzanamayacağını vurgulamaktadır (Warren, 1970: 195). Hamilton 1931'de bu köprünün batı ucunda bir kazı çalışması yürütmüştür. Vardığı sonuç, köprünün Warren'ın İslami döneme uzanması gerektiği yönündeki sonuçlarıyla örtüşmektedir (Bahat, 1994: 177). İsrail'in yürüttüğü kazı çalışmalarının çoğunu yöneten Arkeolog Mier Ben-Dov da Mescid-i Aksa'nın Burak Duvarı'ndaki desteklerinin oluşturulması da dâhil olmak üzere bu kemerin İslami dönemde ortaya çıktığını ve daha önceden var olmadığını vurgulamaktadır (Ben-Dov, 1985: 176). Buna benzer sonuçlar, çelişkili bilimsel kanıtlara rağmen, Meir Ben-Dov da dâhil olmak üzere İsraili bilim insanlarının bu köprüyü kapsayan Yahudi Tapınağı'nın geleneksel mimari modelde yeniden inşası konusunda neden direttiklerini anlamayı güçleştirmektedir

Şekil 5. Kudüs. Wilson Kemer, Bab al-Silsilah'ı (Zincirli Kapı) Beytülmağdis'in batı kısmına bağlayan köprüdür (İsraililerin büyük çoğunluğu tarafından Yahudi Tapınağı'nın bir parçası olarak görülür). Sağdaki resim köprünün yerini, ortadaki ise planını gösteriyor. Solda, M.S. 19. yüzyılda Kemer'in tarihî bir çizimi görülmüyor (Warren, 1876: 369; Burgoyne, 1987: 236; Al-Ratrou, 2004: 405).

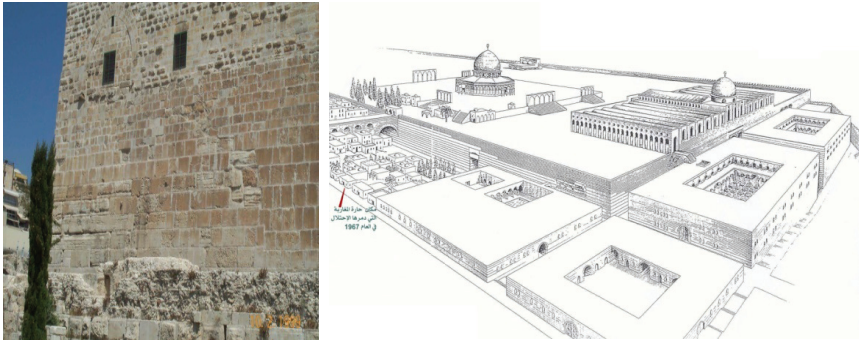
Beytülmağdis arkeolojisine ve mimarisine yönelik çarpıtılmış tefsir mantığı Beytülmağdis'in Burak Duvarı'nın güney köşesinde başka bir İsrail kazı çalışmasında da devam etti. O alanda keşfedilen taş bir iskele, arkeologları bunu Mescid-i Aksa'nın Burak Duvarı'ndaki destekleyici bir taş kemerle ilişkilendirmeye yöneltti. Bu kemer Kutsal Kitap bilgini Edward Robinson'dan esinlenerek "Robinson Kemer" olarak adlandırıldı. İsraili arkeologlar, bu yapıyı Yahudi Tapınağı'nın merdivenlerini taşıyan destekleyici iskelelerin günümüze kalan bir parçası olarak düşündüler. İsraili bilim insanları bu görüşlerini haklı çıkarmak için üç taraflı ve basamaklı bir rampayı mimari açıdan yeniden icat ettiler. Böyle bir çıkarıma karşı olan tek kişi Kenyon değildir (Kenyon, 1974: 217). Lalor, özellikle Roma mimarisinde böyle bir model bulunmadığından, bu tuhaf mimari modeli kabul etmekte zorlanmıştır (Lalor, 1997: 207). Bu durum beraberinde şu soruyu getirdi: İsraili arkeologlar, Yahudi Tapınağı mimarisine ilişkin bu fikirleri nasıl edindiler? (Şekil 6). Yahudi Tapınağı'nın geleneksel mimari modeliyle ilgili bu yetersiz ve çelişkili verilere rağmen, İsraili arkeologlar bu konuda oldukça hevesliler. İddialarını destekleyecek fiziksel kanıtlar sağlamak için kazı alanlarını genişletmeyi hedefliyorlar. Nihayetinde, geçen

yüzyılın yetmişli yıllarında, Mazar tarafından 1968'de Mescid-i Aksa'nın yakınlarında başlatılan kazı çalışmaları alanı güneye doğru ilerletildi. Meir Ben-Dov'un gözetiminde yapılan kazılar, Mescid-i Aksa'nın güney duvarı boyunca ve güneybatı köşesine bitişik olan tüm alanı kapsamaktadır.

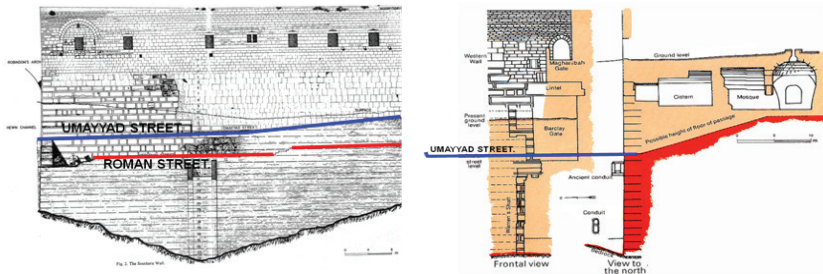
Şekil 6. Beytülmakdis: Sağda- Kutsal Kitap bilgilerinin düşündüğü gibi- Yahudi Tapınağı'nın farklı mimarilerinden bazıları görülüyor. Solda, Yahudi Tapınağı'nın merdivenlerini taşıyan kemer sisteminin mimari model rekonstrüksiyonu var (<http://templemount.org>; Kenyon 1974, 210; Ben-Dov, 1985: 128).

Dar el-Imarah (Vali Konağı) dâhil altı Emevi sarayı ortaya çıkarıldı (Şekil 7). Yapılan keşifler arasında Emevi saraylarını şehre ve Beytülmakdis'e bağlayan bir sokak ağı ve Emeviler tarafından inşa edilen bir dizi giriş vardı.

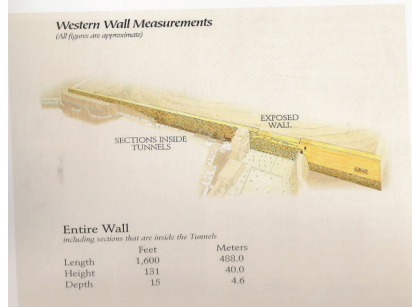
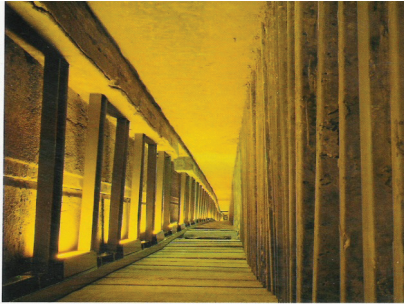
Şekil 7. Beytülmakdis. Sağda, Mazar ve Ben-Dov'un 1968'den beri kazılarını sürdürdüğü Mescid-i Aksa'nın güney bölgesi görülüyor. Solda ise Mescid-i Aksa'nın Güney Duvarı'na bağlantılı olan Emevi sarayları görülebilir (Yazar; Ben-Dov, 1985).

Beytülmağdis'teki büyük ölçekli İslami kentsel yapılar birçok araştırmacı için sürpriz olmuştur. Bununla birlikte, Ben-Dov ve Bahat gibi bazı tanınmış İsraili arkeologların bu sonuçları kabul etmeleri ve Yahudi Tapınağı hakkındaki düşüncelerini değiştirmeleri kolay olmamıştır. İslami arkeolojik kalıntılara ilişkin olarak Kutsal Kitap'a özgü bir üslup kullanmışlardır. Örneğin el-Burak Camii'nin bitişiğinde kınında bulunan ve arkeologlar arasında Barclay Kapısı olarak bilinen *Bab Hitta*'nın (Hitta Kapısı) Yahudi Tapınağı kapılarından birini temsil ettiği iddia edilmiştir (Bahat 1995: 22; Ben-Dov, 1985: 142). Ben-Dov ve Bahat'ın iddialarını kanıtlayacak herhangi bir arkeolojik veri bulunmamaktadır. Aksine, Ben-Dov'un kazılarında elde edilen somut kanıtlar öne sürdükleri iddialarla çelişmektedir. Arkeolojik olarak bu kapının alt eşik seviyesi Emevi Sokağı ve altta bulunan drenaj kanallarından biri ile eşit seviyededir. Bu yapılar Emeviler dönemine uzanmaktadır (Şekil 8). Mescid-i Aksa'nın güneyinde yer alan Burak Duvarı bitişiğindeki Emevi Sokağı ile Roma Sokağı arasındaki kot farkının 4 metreden fazla olduğunu belirtmekte fayda vardır (Ben-Dov, 1985: 142). Bu arkeolojik uydurmalar ek olarak, Roma Sokağı'nın çoğu İsraili arkeolog tarafından Herodian olarak tanımlanması ironiktir. Ancak arkeolog Roni Reich ve Yaakov Biligs, bu sokağın zemininin altında sonraki bir döneme ait madeni paralar bulmuşlardır (Reich & Biligs, 1999: 117). Öyle olsa bile, Herodian tanımlaması arkeoloji öğrencileri tarafından bile kabul edilemez ve dolayısıyla sokağın da Herodian olması mümkün değildir (Sagiv, 2006: 1). Bu İngiliz arkeologların Beytülmağdis'teki Bizans Cardo'sunda kazı yaptıkları ve Herodian olarak saptadıkları kesin tanılamayla çakışmaktadır (Ben-Dov, 1985: 227). Yakınlardaki bir kazıda çalışan ve aynı stratigrafik sıralaması olan Ben Dov, Roma stratigrafik seviyesinin aşağıda olduğunu doğrulayarak, vardıkları sonucu reddetmiştir (Ben-Dov, 1985: 227). Ben-Dov bu kapıyı Müslümanların yaptığı sonucuna varmasına rağmen, kendisi de Yahudi Tapınağı'nın kapı eşiğinin daha alt bir seviyede olması gerektiğini kabul ediyordu. Roma Sokak seviyesinin ve Roma Sokağı'na bitişik olan Emevi Kapısı eşiğinin altındaki taş döşemenin incelenmesi, duvarda Ben-Dov'un varsayımını destekleyecek herhangi bir taş kesme olmadığını göstermektedir.

Şekil 8: Beytülmağdis. Sağdaki resim, Emeviler tarafından inşa edilen, Mescid-i Aksa'ya açılan Bab Hattayı (veya Barclay Kapısı) gösteriyor. Kapı eşiğinin seviyesi Emevi sokağı ile aynı seviyededir. Soldaki resim, Mescid-i Aksa'nın yaklaşık 4 m olduğu tahmin edilen Güney Duvarı'na bitişik alanda Roma Sokağı ile Emevi Sokağı arasındaki kot farkını gösteriyor (Bahat, 1995: 22; Mazar, 1969: 26).

Doksanlı yıllarda Ben-Dov ve Bahat'ın Mescid-i Aksa'nın Burak Duvarı'na bakan tarafında yaptıkları arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılanlar şaşkınlık vericidir. İslami yapıların altına açılan bir tünel aracılığıyla, Burak Duvarı'nın kuzey ucundaki Roma binası ve tümü M.S. 1. yüzyıla uzanan bina temellerinin bitişiğindeki caddenin yapım işinin tamamlanmadığı görülüyor. Bu kazı aynı zamanda Mescid-i Aksa'nın güneybatı köşesinin yaklaşık 448 metre kuzeyinden sonra aynı döneme uzanan maddi kültür ve mimari özelliklerin tamamen ortadan kalktığını da gösteriyor. Bahat, bu arkeolojik kanıtlara dayanarak, Mescid-i Aksa'nın Burak Duvarı'nın M.S. 1. yüzyılda bu noktadan daha kuzeye uzanmadığı sonucuna varmıştır (Bahat, 1994: 189; Geva, 1994: 15) (Şekil 9). Bu, Mescid-i Aksa'nın günümüz kuzey bölgesindeki Roma mimarisi eserlerinin M.S. 1. yüzyılın ikinci yarısında tamamlanmadığı anlamına gelir. Bu ise günümüzde Mescid-i Aksa'nın içinde bulunduğu alanın M.S. 1. yüzyılda yıkılmadan önce tamamlanmış halde olan Yahudi Tapınağı olduğu şeklindeki geleneksel Kutsal Kitap yorumuyla çelişiyor. Bu sonuç, Warren'ın daha önce Mescid-i Aksa'nın kuzeydoğu köşesinde yaptığı keşiflerin sonuçlarıyla eşleşiyor. Duvarın Roma dönemine ait temellerini kazmış ve burada Yahudi Tapınağı'nı çevreleyen duvarların tespit edilebilir bir köşesinin olmadığını veya taş döşemelerinde herhangi bir taş kesintisi olmadığını keşfetmiştir (Warren, 1970: 195). Duvarın temelleri, şehri çevreleyen duvarları bir parçası olduğu görülmektedir. Yine bu, Kutsal Kitap arkeologlarının tasvir ettiği Yahudi Tapınağının şekli ve alanıyla çelişir.

Şekil 9. Mescid-i Aksa'nın Burak Duvarı boyunca İsrail'in yaptığı kazıları gösteren resimler: Üstteki resimler kazıların yerini ve kapsamını gösteriyor. Altteki resimler ise Mescid-i Aksa'nın kapılarından birinin arkeolojik keşfini, duvarın temel taş döşemelerini ve yerleşim bölgesindeki taş ocağını gösteriyor.

Anlaşılan o ki İsrail kazılarının bilimsel sonuçları bir anlam taşımaktan ziyade siyasi gündeme müdahale ve çatışma aracı olarak görülmektedir. Bu, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı tarafından 2007 yılında İsrail'in Mescid-i Aksa'nın Burak Duvarı civarında bulunan Muğrabi Kapısı bölgesinde yaptığı kazıları değerlendirmek üzere gönderilen Türk Teknik Uzmanlar Komitesi tarafından şu şekilde belirtilmiştir:

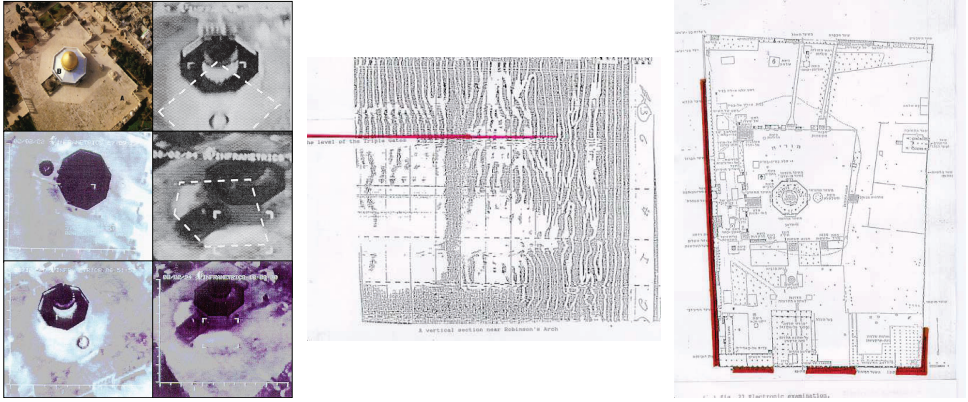
“Taraflarımıza aktarılan proje kapsamında Burak Duvarı boyunca sürdürülen tünel ve kazı çalışmaları ile çok miktarda toprak çıkarılması, bunun büyük ölçekli ve derin bir faaliyet olduğu ve bu faaliyetin bilimsel bir amaç taşımadığı izlenimini vermektedir...” (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2007: 64).

İsrail'in yürüttüğü arkeolojik kazı sonuçlarının hedeflenenin dışında olduğu açıktır. Keşifler, Yahudi Tapınağı ile ilgili kanıtları ortaya çıkarmak yerine, bir yandan Beytülmağdis'teki İslami yapıları aydınlatırken, diğer yandan Kutsal Kitap anlatılarıyla çelişen bilgileri ortaya koyuyor. Bu nedenle İsraili bilim insanları, Beytülmağdis'in, özellikle de Mescid-i Aksa'nın arkeolojisi ve mimarisini farklı yaklaşımlarla incelemeye çalışıyorlar.

Beytülmağdis'teki Teknolojik ve Bilimsel Çalışmalar

1983 yılında İsraili bir mimar olan Tuvia Sagiv, Mescid-i Aksa'da incelemeler yapmak için teknolojik ve bilimsel metotlar uyguladı. Sagiv, Yeraltı Radarı (GPR) kullanarak Güney ve Batı Duvarları'nın ve Doğu Duvarı'nın altındaki zemin seviyelerini ortaya çıkarabildi. Sonuçlar, Mescid-i Aksa'nın Huldah Kapıları'nın altında çok sayıda doğal boşluk bulunduğunu doğrulamaktadır. Bu nedenle beklenilenin aksine Yahudi Tapınağı'nın inşasında olduğu gibi kemerler sistemi üzerinde durmuyordu. <http://www.templemount.org/radarir.html>) (şekil 10).

Sagiv, Dan Bahat gibi bazı İsraili bilim insanları tarafından Yahudi Tapınağı'nın “kutsalların kutsalı” yeri olarak kabul edilen Kubbet-üs-Sahra'nın bulunduğu yerde başka bir çalışma daha yaptı. Farklı yoğunluktaki nesnelerin termal radyasyonundaki değişiklikleri izleyen termal kızılötesi görüntülemeyi kullanarak yapının günün farklı saatlerindeki bir dizi görüntüsünü elde etti. Sonuçlar Kubbet-üs-Sahra'nın altındaki anakayanın beşgen bir şekli olduğunu ve bu yapının altında herhangi bir mimari kalıntıya rastlanmadığını doğrulamıştır (Şekil 11) <http://www.templemount.org/graphics3/fig2-3.html>). Bu sonuç, Clermont-Ganneau'nun M.S. 1873'te Kubbet-üs-Sahra'nın ara kemerinde gerçekleştirilen kazısı ile örtüşüyor. Clermont, yapının mevcut zemin seviyesinden 91 cm aşağıda bakir toprağa ulaştı. Keşfedilen tüm materyal kültürün İslami döneme ait olduğu görüldü (Clermont-Ganneau, 1899: 216). Dolayısıyla İsrail'in Kubbet-üs-Sahra'nın bulunduğu alanın “kutsalların kutsalı” Yahudi Tapınağı'nın yeri olduğuna dair iddialarının nedenleri bilimsel olarak ortaya konulamadı.

Şekil 10. Mescid-i Aksa bölgesinde yapılan bilimsel çalışmaları gösteren resimler: Sağdaki resim radar görüntülemesinin yapıldığı yeri gösteriyor. Alttaki resim, Mescid-i Aksa'nın Güney Duvarı'nın altında bulunan kayadaki boşlukları gösteren radar görüntülemesinin sonuçlarını gösteriyor. Soldaki resim, Kubbet-üs Sahra'nın altında bulunan doğal kayanın beşgen bir şekle sahip olduğunu ortaya çıkaran termal kızılötesi görüntülemeyi gösteriyor.

Kaynak: <http://www.templemount.org/graphics/Fig32.html>; <http://www.templemount.org/graphics/Fig33.html>; <http://www.templemount.org/graphics3/Fig2-3.html>

İsraililer, bilimsel bir dayanağı olmaksızın, sözde arkeolojik ve mimari kanıtlar öne sürerek kendi hedeflerine ulaşmaya çalışıyor. Nesnel araştırma iddialarına ve arkeolojik kazıların bilimsel hedeflerine bakılmaksızın, İsrail'in Beytülmakdis'teki arkeolojik çıkarımları ve siyasi faaliyetleri, bu bölgenin İslami kimliğini kasti olarak baltalamayı amaçladıklarını gösteriyor. Bu durum İsrail'in 2007 yılında Emevi, Eyyubi, Memlük ve Osmanlı dönemlerine ait kalıntıların ortaya çıkarıldığı ve büyük ölçüde tahrip edildiği Muğrabi kapısı kazılarında açıkça görülüyor (Şekil 11). İsrail Eski Eserler Kurumu'ndan Gideon Avni yaptığı açıklamada, Muğrabi Kapısı'na çıkan sokağın restore edilmesi yerine kaldırılmasının Burak Duvarı'nın meydanını güneye doğru genişletmek amacıyla yapıldığını belirtti. İsrail Eski Eserler Kurumu'nun resmî açıklamasında yer aldığı üzere bu, sokağın riskli yapısından kaynaklanmamaktaydı (Türk Dışişleri Bakanlığı, 2007: 40). İsrail'in kazı çalışmaları hakkında Türk uzmanlar komitesi şunları belirtiyor:

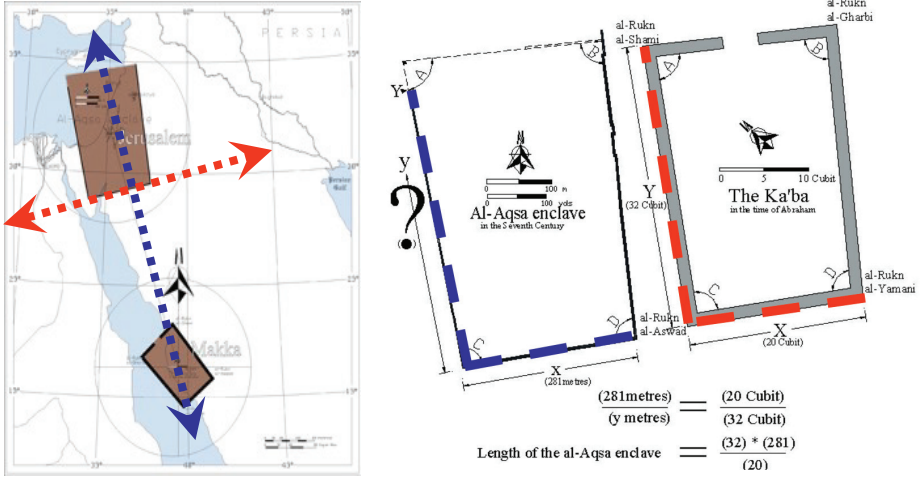
İsrail makamları tarafından yapılan kazılarda uygun önlemler alınmadığı takdirde, Muğrabi Mahallesi'ndeki Eyyubi, Memlük ve Osmanlı dönemlerine ait son dönem kültürel yapı kalıntılarının hiçbirinin günümüze ulaşamayacağı açıkça görülmektedir. Devam eden faaliyetler, kültür varlıklarıyla ilişkili değerleri ve söz konusu toplumlara ilişkin kültür ve bilgi kaynaklarını yok etmeyi amaçlayan, planlı ve sistematik olarak uygulanan bir çaba olduğu izlenimini vermektedir (Türk Dışişleri Bakanlığı, 2007: 43).

Şekil 11. İsrail'in 2007'de Muğrabi Kapısı'ndaki kazı çalışmaları. Üstteki resimler kazıda İsrail buldozeri kullanmanın yanlış olduğunu gösterirken, alttaki resimler İslami dönemlere ait ortaya çıkarılan bazı evleri gösteriyor.

Müslümanların Beytülmakdis ve Mescid-i Aksa hakkında, özellikle de kentin Müslüman fethinden önceki döneme ait bilgilerin teyit edilmesi, Kutsal Kitap'taki iddiaların teyit edilmesi kadar zordur. Bunun nedeni, Kutsal Kitap'taki anlatıların yer aldığı eski edebi kaynaklarla sömürgeci hedeflere sahip İsrail kazıları arasında olan Beytülmakdis ile ilgili birincil bilgi kaynaklarıdır. Araştırmacılar bu ikilemleri objektif olarak ve titizlikle ele almalıdır. Buradaki zorluk, farklı bilgi kaynaklarını inceleyebilen bilimsel bir yöntem sunmanın yanı sıra bilgi ve tefsirlerdeki çelişkileri ve hataları gözden geçirme ve inceleme ihtiyacıydı. Kentin fethinden itibaren Müslümanlar tarafından yapılan bilimsel araştırmalar Beytülmakdis'i ve Mescid-i Aksa'yı konu aldı. Müslüman araştırmacılar için bir engel olarak görülen önceki dönemler ise tamamen göz ardı edildi. Bu nedenle, bu tür kaynakları incelemeyen veya araştırmadan, hatta bu kaynakları etkileyen farklı koşulları analiz etmeden, önceki dönemlere ilişkin Kutsal Kitap veya İsrail kökenli bilgileri (İsrâiliyat) kabul ettiler. Bununla birlikte, Mescid-i Aksa'nın inşasından bu yana mimari modeli ve planlaması konusunu tartışan bu araştırmacı (An-Najah Devlet Üniversitesi'nden Haitham al-Ratrout) tarafından Beytülmakdis üzerine önemli bir çalışma yürütüldü. Al-Ratrout, arkeolojiye dayalı tarihsel ve mimari karşılaştırmalar ve analizler yardımıyla disiplinlerarası ve multidisipliner yaklaşımlar temelinde, bölge hakkındaki Müslüman gelenekleri ile arkeolojik keşifler arasında bir bağlantı kurdu. Yaptığı çalışma ile Mekke'deki Mescid-i Haram ve Beytülmakdis'teki Mescid-i Aksa arasındaki ilişkiyi ortaya koydu ve bu mabetlerin orijinal mimari planlarını ortaya çıkardı (Şekil 12). Al-Ratrout çalışmalarında Mescid-i Aksa'nın tarihi yapısının (yönü, şekli,

planı, vb) arkasında yatan mantığı ortaya çıkardı ve konuyla ilgili sorunları çözmeye çalıştı. Yaptığı araştırmalarla, İsrail'in basın-yayın organları üzerindeki baskısını da göz önünde bulundurarak, araştırmacıları Müslümanların fethinden önceki erken dönemlerde Mescid-i Aksa ve Beytülmakdis'in mimarisini ve arkeolojisini inceleme yöntemini yeniden ele almaya çağırılmaktadır (Al-Ratrout, 2005: 1-31).

Şekil 12. Kâbe-i Şerif (Mekke) ile Mescid-i Aksa (Beytülmakdis) arasındaki coğrafi bağlantı ve mimari ilişki. Sağdaki resim, Kâbe-i Şerif ile Mescid-i Aksa'nın inşa edildiği zamanki plan benzerliklerini, soldaki resim ise Mescid-i Aksa'nın Kâbe-i Şerif'e göre yön tayinini gösteriyor (Al-Ratrout, 2005: 24, 28).

Sonuç

Özetle, Beytülmakdis ile ilgili sahip olduğumuz bilgi ve açıklamalar, daha önceden yapılan araştırmalarda karşılaşılan farklı kaynaklardan elde edilmiştir. Beytülmakdis'in arkeolojisi ve mimarisine ilişkin hatalı tespitler ve yanlış açıklamalar, yalnızca Beytülmakdis'in şu anki durumundan kaynaklanmıyor; aksine, geçmişten miras kaldığı söylenebilir. Arkeoloji ve mimarinin sorunları görüldüğü kadar kolay değildir. Beytülmakdis bilginlerinin bu kentin arkeolojisini ve İslami mimariyi nasıl tanımladıklarına dair sorunlar titizlikle ele alınmalıdır. Beytülmakdis ve Mescid-i Aksa'da yürütülen ve bir kısmı bilimsel olarak incelemeye alınan kazı sonuçları, hedeflenen sonuçlarla ters düşmektedir. Bulgular, bölgenin Kutsal Kitap'taki kimliğini doğrulamak ve Yahudi Tapınağı'nın varlığını kanıtlamak yerine, Beytülmakdis ve Mescid-i Aksa'nın İslami kimliğini doğrular nitelikte olup bölgedeki İslami mimariyi ve şehir planlamasını açıkça göstermektedir. Bununla beraber, İsraili tanınmış kazı uzmanlarının çoğu, Yahudi Tapınağı'nın sözde şekli konusunda ısrar ediyor. Bu nedenle de birçok İslam dönemi mimari eserlerini Yahudi Tapınağı'nın bir parçası olarak görüyorlar. Ne yazık ki Beytülmakdis'in arkeolojisi ve mimarisi siyasi ve askeri İsrail makamları tarafından kontrol ediliyor. Beytülmakdis'te ve

Mescid-i Aksa'da şu ana kadar ortaya çıkarılan bilimsel gerçekler ve arkeolojik kalıntılar, geleneksel Kutsal Kitap tefsirleriyle çelişiyor. İsraili arkeologlar gelecekte Yahudi Tapınağı ve Beytülmağdis ile ilgili iddialarını destekleyecek kanıtları bulacaklarına dair inançlarından vazgeçmeyeceklerdir.

Kaynakça

- 'Abd al-Baqī, Muhammad Fu'ad. (1988). *Al-Lu'lu' wal-Murjan fima Ittafaqa 'Alaihi al-Shaikhān (The pearls and the corals where the two shaikhs have agreed)*. Riyadh: Maktabat Dār al-Salām.
- Armstrong Karen. (1997). Sacred Space: The holiness of Islamic Jerusalem. *Journal of Islamic Jerusalem Studies*. 1(1): 5-20.
- Al-'Asqālānī, Ahmad Ibn Hajar. (1997). *Fath al-Bārī Sharh Sahih al-Bukhārī (Commentary on the collection of Authentic hadith al-Bukhārī)*. Riyadh: Maktabah Dār al-Fihā.
- Al-Bukhārī, Muhammad Ibn Isma'il (d.870CE) (2000). *Sahih al-Bukhārī: al-Musnad al-Sahih al-Mukhtasar min 'Umūr Rasul Allah Salā Allah 'Alīh wa-Sallam wa-Sunnanih wa Ayyāmih*. Vaduz, Thesaurus Islamicus Foundation.
- Baedeker, Karl. (1912). *Palestine and Syria*. 5th Ed., London.
- Bahat, Dan. (1994). "The Western Wall Tunnels." In *Ancient Jerusalem Revealed*. Ed. Hillel Geva. Jerusalem: IES. (1995). *Carta's Historical Atlas of Jerusalem*. Jerusalem: Carta. 1996. *Illustrated Atlas of Jerusalem*. Jerusalem: Carta.
- Ben-Dov, Mier. (1979). "The area south of the Temple Mount in the early Islamic Period." In *Jerusalem Revealed Archaeology in the Holy City 1968-1974*. Ed. Yigal Yadin. Jerusalem: IES.
- Clermont Ganneau, Charles. (1899). *Archaeological Researches in Palestine During the years 1873-1874*. Vol.1. London: Palestine Exploration Fund.
- Conder, C.R. (1909). *The City of Jerusalem*. London.
- Creswell, K.A.K. (1969). *Early Muslim Architecture*. Oxford: Oxford University Press.
- Geva, Hillel. (1994). "Twenty Five Years of Excavations in Jerusalem, 1967-1992: Achievements and Evaluation." In *Ancient Jerusalem Revealed*. Ed. Hillel Geva. Jerusalem: IES.
- Josephus, Flavius (nd). *Antiquities of the Jews*. Translated by William Wiston, Book V: chapter IV, Book VII: Chapter V.
- Kenyon, Kathleen. (1974). *Digging up Jerusalem*. London.
- Lalor, B. (1997). "The Temple Mount of Herod the Great at Jerusalem: Recent excavations and Literary Sources." In *Archaeology and Biblical Interpretations*. Ed. J. R. Bartlett. Routledge.
- Martin, Ernest. (2000). *The Temples that Jerusalem Forgot*. Portland /USA: ASK Publications.
- Matson, Olaf G. (1925). *Jerusalem and Environs*. Jerusalem: Wester & Company.
- Mazar, B. (1969). *The Excavations in the Old city of Jerusalem: Preliminary Report of the first season, 1968*. Jerusalem: IES.
- Piccirillio, Michele. (1999). "Madaba: One hundred years from the discovery." In *The Madaba Map Centenary 1897-1997*. Ed. Michele Piccirillio & Eugenio Alliata. Studium Biblicum.
- Reich, Roni & Biligs, Yaakov. (1999). "Excavations next to the Temple Mount and Robinson's Arch". 1994 1996. *Kadmoniot*. 117 5759
- Rozen-Ayalon, M. (1976). "Islamic Architecture in Jerusalem." In *Jerusalem Revealed Archaeology in the Holy City 1968-1974*. Ed. Yigal Yadin. Jerusalem: IES.
- Sagiv, Tuvia. (nd.). "The Temples of Mount Moriah." <http://www.templemount.org/mtmoriah.html>, pp.1-36.
- Sagiv, Tuvia. (2006). "The Street below the Western Wall: Coins and Conclusions." <http://www.templemount.org/westernwall.html>, pp.1-2. (26/9/2010)